

Мы ўступілі ў выключны час — гэта грань дзвюх эпох. На нашых вачах руйнуюцца вялікія царствы і ўзнікаюць новыя, бязмежныя сусветныя магчымасці. У патоках крыві, у жахах найвялікшага напружання, у якім сутыкнуліся нацыі–тытаны, узыходзіць новы, быць можа, апошні дзень сусветнай гісторыі.

Уладзімір Эрн

Кожная нацыя абавязана выявіць перад сусветам сваю нацыянальную сутнасць. Калі ж нацыі няма чаго даць сусвету, гэта належыць разглядаць як нацыянальнае злачыства.

Рабіндранат Тагор

Прадмова

Глабальны ваенны канфлікт 1914—1918 гг. стаў першым у шэрагу іншых катаклізмаў XX ст., які правёў глыбокую мяжу ў сусветнай гісторыі, пакінуў у даваенным часе многія ранейшыя ілюзіі пра незваротны поступ сацыяльнага і духоўнага прагрэсу чалавецтва, паказаў усю ненадзейнасць і недасканаласць сусветнага парадку. Без уліку ўздзеяння Першай сусветнай вайны на палітыку, эканоміку, культуру, духоўную і сацыяльна–псіхалагічную сферы жыцця грамадства нельга ў поўнай ступені зразумець многія феномены мінулага стагоддзя — рэвалюцыі, узнікненне таталітарных рэжымаў і ідэалогій, новых формаў масавай свядомасці, перманентны канфлікт паміж нацыяналізмам і ўніверсалісцкімі працэсамі, нацыянальнымі і сацыяльнымі інтарэсамі.

За апошнія дзесяцігоддзе ўвага да Першай сусветнай вайны з боку навуковай грамадскасці розных краін значна ўзрасла. Зразумела, што такая цікавасць звязана не толькі з тым, што ў 2014 г. будучы адзначацца 100–я ўгодкі пачатку гэтай трагедыі. Навукоўцы, мысляры і нават палітыкі пачынаюць усё больш усведамляць уплыў «Вялікай вайны» на далейшы поступ сусветнай гісторыі. І калі раней прыярытэт пры вывучэнні гэтага глабальнага ваеннага канфлікту аддаваўся гісторыі баявых дзеянняў, міжнародных дачыненняў і ў нейкай ступені пытанням эканамічнага характару, дык сёння гісторыкі імкнуцца запоўніць прабелы ў асвятленні сацыяльных, нацыянальных і культурна–асветных аспектаў названай тэмы. Пры гэтым вывучэнне «белых плямаў», звязаных са становішчам культуры і асветы ва ўзгаданы перыяд, праводзіцца на шырокім гістарычным фоне, у непарыўнай сувязі з геапалітычнымі, ваеннымі, сацыяльна–эканамічнымі пытаннямі, якія спарадзіла сутыкненне вялікіх дзяржаў у 1914—1918 гг. І гэта апраўдана, бо фактары, якія ляжаць па–за межамі гэтых сфер, у прыватнасці, школьнай справы, у пэўным сэнсе даюць больш для разумення працэсаў, якія ў іх межах адбываліся, чым фактары чыста ўнутраныя.

Трэба таксама адзначыць канкрэтную значнасць адукацыйнага кантэксту для асэнсавання шырокіх грамадскіх з’яў. Асабліва гэта важна тады, калі ідзе гаворка пра пераломныя, лёсавызначальныя перыяды гісторыі, звязаныя са зменай палітычных і сацыяльных асноў жыцця соцыуму.

Гэтым тлумачыцца тая ўзрослая цікавасць, якая існуе ў сучасных навукоўцаў да разнастайных аспектаў праблематыкі «школа і грамадства», да вывучэння школы як спецыфічнага грамадскага інстытута, які выконвае важныя сацыяльныя функцыі, з'яўляецца адным з галоўных фактараў павышэння культурнага стану жыхарства, умацавання палітычнай стабільнасці дзяржавы.

Разам са шматлікімі разбурэннямі і чалавечымі ахвярамі Першая сусветная вайна прынесла вялікія матэрыяльныя і інтэлектуальныя страты ў адукацыйнай сферы. У ваенныя гады з усёй вастрынёй паўстала мноства праблем, звязаных са школай. Сёння несумненна тое, што глабальны ваенны канфлікт 1914—1918 гг. шмат у чым абумовіў вельмі жорсткі і радыкальны характар сацыяльнай рэвалюцыі 1917 г. у Расійскай імперыі, істотна паўплываў на змест і формы правядзення пераўтварэнняў у культурна-асветнай сферы ў першыя гады савецкай улады.

Кайзераўская акупацыя значнай часткі Беларусі, якая працягвалася больш за тры гады, безумоўна, наклала свой адбітак на развіццё айчыннай адукацыі, на ўзровень адукаванасці мясцовага жыхарства. Але наступствы вайны і акупацыі для школьнай справы ў Беларусі па-ранейшаму застаюцца маладаследаванай тэмай як у айчыннай, так і ў замежнай гістарыяграфіі.

Трэба сказаць, што фармаванне кайзераўскага акупацыйнага рэжыму на беларускіх землях у 1915—1918 гг. істотна адрознівалася ад тых парадкаў, якія немцы ўсталявалі на захопленых тэрыторыях Бельгіі, Францыі і Польшчы. У вышэй названых краінах пры нямецкім ваенным камандаванні былі ўтвораны цывільныя адміністрацыі, у той час як у зоне акупацыі нямецкага Усходняга фронту, на тэрыторыі Латвіі, Літвы, Беларусі і Украіны, усё кіраванне — ад тылавога забеспячэння войскаў і да арганізацыі школьнай справы — знаходзілася непасрэдна ў руках галоўнага камандзіра нямецкага Усходняга фронту і яго штаба. Свае асаблівасці мела адукацыйная палітыка нямецкіх ваенных уладаў у цэнтральных і ўсходніх рэгіёнах Беларусі пасля заключэння Брэсцкай дамовы.

Аб'ектам праведзенага даследавання стала акупацыйная палітыка кайзераўскай Нямеччыны на захопленых беларускіх землях у гады Першай сусветнай вайны, а прадметам вывучэння з'яўляецца сістэма нямецкай адукацыйнай палітыкі на акупаванай частцы Беларусі і адукацыйныя працэсы, што адбываліся на адзначанай тэрыторыі ў 1915—1918 гг.

Адсюль асноўная мэта дадзенай работы — на падставе новых гістарычных крыніц выявіць сутнасць нямецкай акупацыйнай палітыкі ў сферы адукацыі на акупаванай беларускай тэрыторыі і паказаць, як яна паўплывала на адукацыйныя працэсы ў Беларусі. Для дасягнення гэтай мэты аўтар імкнецца вырашыць наступныя задачы:

- прааналізаваць уплыў ваенных, палітыка-прававых, сацыяльна-эканамічных, нацыянальных і іншых фактараў на становішча школьнай справы падчас Першай сусветнай вайны ў той частцы Беларусі, якая апынулася ў зоне нямецкай акупацыі;
- комплексна разгледзець і прааналізаваць палітыку Другога Рэйха ў сферы адукацыі на захопленых беларускіх землях;
- даследаваць развіццё нацыянальнай асветы асноўных этнічных супольнасцяў краю ва ўмовах нямецкага акупацыйнага рэжыму;
- адлюстравать складаны міжнацыянальны кантэкст (польска-беларускі, расійска-беларускі, нямецка-габрэйскі і інш.), які паўплываў на адукацыйныя працэсы ў Беларусі падчас Першай сусветнай вайны;
- асвятліць чыннасць мясцовых самаўрадаў, грамадскіх арганізацый і прыватных мецэнатаў у галіне школьнай адукацыі падчас вайны;
- ацаніць вынікі развіцця беларускага школьніцтва ў кантэксце працэсу нацыятворчасці беларусаў.

Аўтар спрабаваў асэнсаваць маладаследаваную праблему ў адзінстве крыніцазнаўчага, эмпірычнага і агульнатэарэтычнага падыходаў, імкнуўся паказаць адукацыйныя працэсы на беларускіх землях ва ўмовах нямецкай акупацыі на шырокім фоне тагачасных гістарычных падзей, звязаных з глабальным ваенным канфліктам 1914—1918 гг. Ставіліся таксама задачы прааналізаваць асноўныя палажэнні акупацыйнага школьнага заканадаўства, разгледзець арганізацыйную структуру нямецкай школьнай адміністрацыі і яе практычныя дзеянні ў гэтай сферы, паказаць працэс станаўлення шматнацыянальнага школьніцтва ў Беларусі ў агульным кантэксце нацыянальнай праблематыкі ва ўсходнеўрапейскім рэгіёне падчас Першай сусветнай вайны.

Геаграфічныя рамкі работы адпавядаюць тэрыторыі тагачасных Віленскай, Гродзенскай, Мінскай, заходніх рэгіёнаў Віцебскай і Магілёўскай губерняў, якія апынуліся ў 1915—1918 гг. пад нямецкай акупацыяй. Усе падзеі ў рабоце датуюцца паводле грыгарыянскага календара («новага стылю»).

Тут неабходна вызначыць паняцці нямецкая «старая» і «новая» акупацыі, якія часта ўзгадваюцца ў манаграфіі. У дачыненні да Беларусі пад паняццем «старая акупацыя» маецца на ўвазе акупацыйная зона Ober Ost, абмежаваная на ўсходзе па лініі Дзвінск—Смаргонь—Баранавічы—Пінск пасля стабілізацыі ў кастрычніку 1915 г. нямецка-расійскага фронту. У склад Ober Ost увайшла тэрыторыя Ковенскай і Гарадзенскай губерняў, Віленскі, Ашмянскі, Лідскі, Свянцянскі, Трокскі паветы, часткі Вілейскага і Дзісенскага паветаў Віленскай губерні, заходнія воласці Дзвінскага павета Віцебскай губерні, частка Наваградскага і Пінскага паветаў Мінскай губерні, якія ўтрымліваліся пад кантролем нямецкіх войскаў у 1915—1918 гг. Зона «новай акупацыі» — гэта тэрыторыя Мінскай губерні, заходнія паветы Віцебскай і Магілёўскай губерні, якія былі захоплены кайзераўскімі войскамі падчас лютаўскага наступлення 1918 г. і знаходзіліся пад іх кантролем да снежня таго ж года паводле ўмоў Берасцейскай мірнай дамовы. Усходнія межы «новай акупацыі» праходзілі па дэмаркацыйнай лініі Пскоў—Апочка—Расоны—Орша—Магілёў—Рагачоў—Жлобін—Навазыбкаў. Паняцці «старая» і «новая» акупацыі розняцца не толькі працягласцю іх дзейнасці. Вялікія адрозненні былі ў характары і метадах ажыццяўлення на гэтых землях акупацыйных парадакаў.

Гістарыяграфічны агляд

Параза Расіі ў Першай сусветнай вайне, ідэалагічныя ўстаноўкі і негалосныя прадпісанні, якія замацаваліся ў навуцы і грамадскай думцы ў савецкі час, істотна паўплывалі на ступень вывучанасці глабальнага ваеннага канфлікту 1914—1918 гг. у айчыннай гістарыяграфіі. Доўгі час гэта падзея планетарнага маштабу была заслонена Другой сусветнай вайной, вывучэнню якой у СССР надавалася прыярытэтнае значэнне. Асуджэнне савецкім грамадствам нацызму, злачынстваў гітлераўскага акупацыйнага рэжыму ў 1941—1945 гг. аўтаматычна было перанесена і на падзеі «германскай» вайны 1914—1918 гг. Створаныя ў выніку за некалькі дзесяцігоддзяў стэрэатыпы, якія датычаць гэтых падзей, не заўсёды адпавядаюць гістарычнай праўдзе.

Складанасці ў вывучэнні гісторыі адукацыі ў Беларусі ў 1914—1918 гг. безумоўна дадае тая акалічнасць, што на беларускіх землях за час вайны змянілася некалькі ўладных рэжымаў: расійская манархія, кайзераўская акупацыя, расійскі Часовы ўрад і, нарэшце, савецкая ўлада. Пры гэтым найбольшь недаследаваным застаецца пытанне аб становішчы школьнай асветы на беларускіх землях, якія аказаліся ў 1915—1918 гг. пад акупацыяй кайзераўскай Нямеччыны. Абсалютная большасць апублікаваных даследаванняў савецкага часу асвятляюць гісторыю айчыннай школы ў апошні перыяд Першай сусветнай вайны і датычаць падзей 1917—1918 гг. У гэтых даследаваннях

інтэрпрэтуюцца падзеі, звязаныя са станаўленнем новай савецкай сістэмы адукацыі на неакупаванай тэрыторыі Беларусі — усходніх рэгіёнах Віцебшчыны і Магілёўшчыны. Толькі ў некаторых з іх закранаюцца праблемы развіцця асветы ў зоне Обер Ост¹, а таксама на новых акупаваных тэрыторыях Міншчыны і заходніх паветах Віцебскай і Магілёўскай губерняў у лютым—сакавіку 1918 г.

Пытанні развіцця беларускай нацыянальнай асветы падчас кайзераўскай акупацыі ў 1915—1918 гг. разгледжаны ў публікацыях вядомых палітычных і грамадскіх дзеячаў Беларусі, якія былі непасрэднымі ўдзельнікамі і сведкамі тых падзей: Мітрафана Доўнар—Запольскага, Усевалада Ігнатоўскага, Антона Луцкевіча, Аркадзя Смоліча, Адама Станкевіча і Фёдара Турука². Звернутыя ў першую чаргу да гісторыі беларускага руху ў 1917—1920 гг., гэтыя працы, нягледзячы на пэўны суб'ектыўзм, даюць важныя фактычны матэрыял аб пачатку станаўлення беларускай школы ў адзначаны перыяд.

Гісторыя станаўлення беларускага нацыянальнага школьніцтва ў гады Першай сусветнай вайны знайшла таксама адлюстраванне ў выданнях і публікацыях прадстаўнікоў беларускай паваеннай эміграцыі: Юркі Весялкоўскага, Вінцэнта Жук—Грышкевіча, Яўгена Калубовіча, Язэпа Найдзюка, Вацлава Пануцэвіча і інш.³ Дзякуючы ім у навуковы ўжытак па дадзенай тэме былі ўведзены новыя крыніцы або згадваліся раней ужо вядомыя дакументы і факты, якія па палітычных і ідэалагічных матывах не выкарыстоўваліся ў навуковых работах у Савецкім Саюзе. Аднак трэба адзначыць, што па форме і зместу многія з узгаданых прац больш адпавядаюць характару публіцыстычных артыкулаў і нарысаў, чым навуковых даследаванняў.

Аktуалізацыя ў грамадскіх колах Беларусі на рубяжы 1980—1990-х гг. пытанняў, звязаных са становішчам беларускай мовы і культуры, разам з увядзеннем у навуковы ўжытак новых гістарычных крыніц з расакрэчаных фондаў архіваў і бібліятэк сталі важнымі перадумовамі для з'яўлення новых даследаванняў, у якіх у святле новых фактаў рабілася спроба па-новаму разгледзець палітычную і культурную сітуацыю ў краі ў 1914—1918 гг. Тут варта ўзгадаць публікацыі Леаніда Лыча, Валянціна Мазца, Станіслава Рудовіча, Андрэя Чарнякевіча, Захара Шыбекі і іншых аўтараў⁴. Узнікненне

¹ Абазначэнне Обер Ост (Ober Ost) узнікла ад скарачэння нямецкай назвы вайскавай пасады нямецкага фельдмаршала Паўля фон Гіндэнбурга — Галоўны камандзір на Усходзе (ням. *Oberbefehlshaber Ost*) і пазней было перанесена на ўсю мясцовую нямецкую адміністрацыю, якая падпарадкоўвалася камандзіру Усходняга фронту, а таксама і на тэрыторыю, што знаходзілася пад юрысдыкцыяй апошняга.

² Довнар—Запольскі М.В. История Белоруссии. — Беларусь, Минск. 2003. — 680 с.; Ігнатоўскі У. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі: Лекцыі, чыт. на курсах лектараў беларусазнаўства. — Менск: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1921. — 141 с.; Луцкевіч А. Барацьба за вызваленне. — Вільня: Інстытут беларусістыкі. — Беласток: Беларускае гістарычнае таварыства, 2009. — 649 с.; Смоліч А. Дзесяцігоддзе беларускай школы // Савецкая Беларусь. — 1925, 22 ліст.; Турук Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов. — Москва: Госиздат, 1921. — 144 с.; Stankiewicz A. Rodnaja mowa ŭ światy niach. — Wilnia, 1929. — 192 s.; Станкевіч А. З Богам да Беларусі. Збор твораў. — Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2008. — 1097 с.

³ Весялкоўскі Ю. Беларусь у Першай сусветнай вайне. — Беласток—Лондан, 1996. — 361 с.; Жук—Грышкевіч Р. Жыццё Вінцэнта Жук—Грышкевіча. — Таронта: Выдавецкі фонд успамінаў з беларускага жыцця, 1993. — 797 с.; Калубовіч А. Крокі гісторыі: Даследаванні, артыкулы, успаміны. — Беласток: ГаМАкс.; Вільня: Наша Ніва; Мінск: Мастацкая літаратура, 1993. — 288 с.; Найдзюк Я., Касяк І. Беларусь учора і сямнаццаціга. — Мінск: Навука і тэхніка, 1993. — 414 с.; Пануцэвіч В. Гарадзеншчына ў нацыянальным руху ў 1918—1919 гадах // Бацькаўшчына (Мюнхен). — 1964. — № 3—10.

⁴ Лыч Л. Беларуская нацыя і мова: Літаратурна-гістарычныя артыкулы. — Мінск: Мастацкая літаратура, 1994. — 277 с.; Ляхоўскі У.В. Беларускі ўніверсітэт: з гісторыі стварэння // Спадчына. — 1994. — № 4. — С. 61—68; Яго ж. Сумесная чыннасць хрысціянскіх святароў і рэлігійных дзеячаў на ніве беларускай культуры і дабрачыннасці ў гады Першай сусветнай вайны (1914—1921) // Роля асобы ў

першых беларускіх школ, павышэнне сацыяльнага статусу беларускай мовы ў гэты час характарызуецца вышэй узгаданымі аўтарамі як важнейшыя фактары ў справе нацыянальна-дзяржаўнага самавызначэння Беларусі.

Гісторыя станаўлення беларускай нацыянальнай асветы ў гады Першай сусветнай вайны яшчэ знаходзіцца ў пачатку свайго вывучэння. У ёй застаецца шмат нявысветленых момантаў. І дагэтуль даследнікі разыходзяцца ў лічбах, вызначаючы колькасць беларускіх школ, якія дзейнічалі ва ўмовах нямецкай акупацыі ў заходняй частцы Беларусі ў 1915—1918 гг. У розных аўтараў гэта лічба вар’іруецца ад 89 да 450. Некаторыя з сучасных гісторыкаў пад уплывам беларускай эміграцыйнай традыцыі некрытычна інтэрпрэтуюць палітыку ў культурнай і адукацыйнай сферах кайзераўскай Нямеччыны ў Беларусі як у межах *Обер Ост*, так і ў зоне «новай акупацыі» пасля заключэння Берасцейскай дамовы, перабольшваюць ролю ў пашырэнні беларускага школьніцтва палітычных структур Беларускай Народнай Рэспублікі.

У той жа час гісторык Вадзім Гігін, які за апошні час набыў рэпутацыю актыўнага змагаара супраць «нацдэмаўскіх міфаў» аб існаванні ў дасавецкую эпоху праўд Беларускай дзяржаўнасці, адзначае, што дзеячы Беларускай Народнай Рэспублікі фактычна нічым не праявілі сябе на ніве беларускай школьнай справы, затармазілі працэс стварэння «беларускай суверэннай рэспублікі — БССР» і ўвогуле выявілі сваю «несамавітасць, няслухнасць, карумпаванасць, а таксама выкарысталі ідэю БНР у асабістых мэтах»⁵.

Слаба вывучанай у айчынным гістарыяграфіі застаецца праблема развіцця ў Беларусі ў гады вайны нацыянальнага школьніцтва палякаў, габрэяў, літоўцаў і іншых

жыцці і дзейнасці хрысціянскіх цэркваў Беларусі ў XX стагоддзі. — Мінск: Міжнародны адукацыйны цэнтр, 2000. — С. 73—85; Яго ж. На шляху да стварэння універсітэта ў Беларусі // Беларускі гістарычны часопіс. — 2001. — № 4. — С. 11—16; Яго ж. Пачатак тварэння беларускай нацыянальнай школы // Спадчына. — 2001. — № 1—2. — С. 65—110; Яго ж. Прафесар Мітрафан Доўнар-Запольскі і справа арганізацыі беларускай нацыянальнай адукацыі // Трэці міжнародны Доўнараўскія чытанні. — Рэчыца, 14—15 верасня 2001 г. / Адк. рэд. В.М. Лебедзева. — Мінск: Беларускі кнігазбор, 2002. — С. 81—92; Яго ж. Беларуская школьная справа на Гродзеншчыне ў 1915—1919 гг. // Культура Гродзенскага рэгіёна: праблемы развіцця ва ўмовах палітычнага сумежжа. Зборнік навуковых прац / Адк. рэд. А.М. Пяткевіч. — Гродна: Гродзенскі дзяржаўны універсітэт імя Я. Купалы, 2003. — С. 125—128; Яго ж. Адукацыйная палітыка германскіх улад на акупаванай тэрыторыі Беларусі (1915—1918 гг.) // Беларускі гістарычны часопіс. — 2006. — № 12. — С. 31—41; Яго ж. Апошні перыяд дзейнасці Нясвіжскай настаўніцкай семінарыі (1914—1919 гг.) // Мастоцкая спадчына Нясвіжа. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі, 12 мая 2006 г. — Нясвіж, 2006. С. 95—100; Яго ж. Беларускія настаўніцкія курсы // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. — Мінск, 2003. — Т. 6. — Кн. 2. — С. 338—342; Мазец В. Гістарычны вопыт БНР па культурна-нацыянальнаму адраджэнню беларускага народа // Беларусіка=Albaruthenica: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі «Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў», Маладзечна, 19—20 жніўня 1992 г. / рэд. А. Анціпенка і інш. — Кн. 2. — Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, 1993. — С. 150—153; Яго ж. За сваё кроўнае // Маладосць. — 1996. — № 5. — С. 226—231; Рудовіч С. У пошуках нацыянальнай ідэнтычнасці: беларуская патрыятычная арганізацыя ў Магілёве ў 1917—1918 гг. // Мінулае і сучасная гісторыя Магілёва: зборнік навуковых прац / уклад. І. А. Пушкін. — Магілёў: УПКП «Магілёўская абласная ўзбудыненая друкарня», 2001. — С. 203—210; Яго ж. Рух за беларускую дзяржаўнасць і праблема грамадзянскага статусу беларускай мовы ў 1915—1918 гг. // Край=Край (Магілёў). — 2001. — № 1—2. — С. 159—170; Чарнякевіч А. Гарадзенскія апосталы. — Гродна, 2000. — 49 с.; Шыбека З. Нарыс гісторыі Беларусі 1795—2002. — Мінск: Энцыклапедыкс, 2003. — 490 с.

⁵ Гігін В.Ф. Бумажная рэспубліка: из истории БНР 1918 г. // Нёман. — 2005. — № 2. — С. 141—154; Наша ніва. — 2008, 26 сак. Засяродзім увагу на выказванні В. Гігіна, дзе ён абвінавачвае «айцоў» БНР у карумпаванасці. З аднаго боку, гісторык адмаўляе БНР у суверэннасці і ва ўладных паўнамоцтвах, а з другога — некарэктна ўжывае вызначэнне «карумпаванасць» — г.зн. выкарыстанне ўладных паўнамоцтваў і ўскладзеных на функцыянера грамадствам (дзяржавай) законных правоў у асабістых інтарэсах.

этнічных супольнасцяў краю. Апублікаваныя ў апошні час шэраг даследаванняў па гэтай тэме С. Рудовіча, Алеся Смаленчука, А. Чарнякевіча і некаторых іншых аўтараў сталі першымі прыступкамі ў яе вывучэнні⁶.

Тэма палітыкі нямецкіх улад у сферы адукацыі на акупаваных беларускіх землях у 1915—1918 гг. па-ранейшаму застаецца маладаследаванай. Першымі, хто звярнуўся да яе, былі непасрэдняы ўдзельнікі тых падзей: фактычны кіраўнік Галоўнай ваеннай управы Обер Ост генерал Эрых фон Людэндорф, а таксама нямецкія журналісты Вальтар Егер і Аляксандр Рышке, якія працавалі ў той час на тэрыторыі Беларусі ў акупацыйнай адміністрацыі⁷.

Падрыхтоўка нацысцкай Нямецчыны да вайны з СССР і пазнейшая акупацыя нацыстамі Беларусі ў 1941—1944 гг. шмат у чым абумовілі з другой паловы 1930-х гг. зварот некаторых нямецкіх гісторыкаў да пытанняў, звязаных з палітыкай Другога Рэйха на акупаваных беларуска-літоўскіх землях. Найбольшую цікавасць уяўляюць работы Ганса Земке і Ойгена Энгельгарда⁸.

Нягледзячы на відавочную тэндэнцыюнасць і празмернае ўсхваленне кайзераўскай акупацыйнай палітыкі ў 1915—1918 гг., даследаванне Х. Земке з'яўляецца важнай гістарычнай крыніцай пры асвятленні становішча ў школьнай сферы ў зоне Обер Ост. У дадатку да публікацый прадстаўлены афіцыйныя дакументы Обер Ост, якія датычацца акупацыйнага школьнага заканадаўства ў заходняй частцы Беларусі. Яны характарызуюць прававое становішча школы на захопленых тэрыторыях і арганізацыйныя мерапрыемствы нямецкай адміністрацыі па стварэнню новай школьнай сістэмы. Тут таксама прадстаўлены статыстычныя звесткі, якія адлюстроўваюць колькасны паказчыкі і нацыянальны склад школьніцтва на тэрыторыі Обер Ост. Апублікаваныя дакументы, якія аўтар выявіў у свой час у імперскім архіве Нямецчыны ў Патсдаме, сёння маюць значную навуковую каштоўнасць, бо лёс архіўных збораў, у якіх захоўваліся дакументы аддзела асветы і культураў Обер Ост, дагэтуль не высветлены. Паводле адной версіі, гэты збор загінуў у 1945 г., падчас апошняй сусветнай вайны, паводле другой — быў вывезены ў Маскву.

У кнізе О. Энгельгарда пры разглядзе сацыяльна-палітычнага і культурнага становішча беларускага народа ў Першую сусветную вайну шырока выкарыстоўваюцца не толькі нямецкія, але таксама беларускія, літоўскія і польскія гістарычныя крыніцы.

⁶ Ляхоўскі У. В. Развіццё польскага школьніцтва ў заходняй частцы Беларусі падчас нямецкай акупацыі 1915—1918 гг. // Этнічныя супольнасці Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Матэрыялы навук. канф. (Мінск, 6—7 снежня 2001 г.) / У. І. Навіцкі, М. С. Сташкевіч. — Мінск, 2002. — С. 184—188; Рудовіч С. С. Дзейнасць дабрачынных арганізацый на Беларусі ў кантэксце палітыкі царызму па польскім пытанні ў гады Першай сусветнай вайны (жнівень 1914 г. — люты 1917 г.) // Труды Белорусского государственного технологического университета. Серия 5. Политика. Философия. История. Филология. — 2004. — Вып. 12. — С. 49—56; Смалянчук А. Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях 1864—1917 г. — Санкт-Пецярбург: Неўскі прасцяг, 2004. — 406 с.; Чарнякевіч А. Н. В огне войны (1915—1920 годы) // Евреи Гродно. Очерки истории и культуры. — Гродно: Белорусский государственный музей истории религии, общественное объединение «Гродненский еврейский общинный дом Менора», 2000. — С. 47—54.

⁷ Ludendorff E. von. Kriegsführung und Politik. Ein Abriß aus der Geschichte des Weltkrieges. — Berlin, 1922. — 148 s.; Jäger W. Weißruthenien. Land, Bewohner, Geschichte, Volkswirtschaft, Kultur, Dichtung. Mit 93 Abb. und 1 Kte. — Berlin: Verl. Karl Curtius, 1919. — 143 s.; Ripke A. Litauer und Weißrussen: In: Der Koloß auf tönernen Füßen. — München, 1916. — 70 s.

⁸ Engelhardt E. Fr. von. Weißruthenien. Volk und Land. — Berlin—Amsterdam—Prag—Wien, 1943. — 358 s.; Zemke H. Der Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkrieges (Schriften der Kriegsgeschichtlichen Abteilung im Historischen Seminar der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin). — Berlin: Junker und Dünhaupt Verlag, 1936. — 121 s.

У пасляваенных даследаваннях гісторыкаў ФРГ, у якіх асвятляліся розныя аспекты нямецкай акупацыі заходніх ускраін былой Расійскай імперыі, становішча ў адукацыйнай сферы ў зоне Обер Ост фактычна не разглядалася.

У польскай гістарыяграфіі міжваеннага часу школьнае жыццё ў Беларусі ў 1914—1918 гг. ва ўмовах кайзераўскай акупацыі вывучалася толькі ў сувязі з вывучэннем польскага школьніцтва на т.зв. «усходніх крэсах». Толькі ў некаторых публікацыях польскіх аўтараў таго часу закраналіся пытанні развіцця літоўскай і беларускай асветы⁹.

На рубяжы XX і XXI стст. да тэмы грамадска-палітычнага і культурнага жыцця польскай этнічнай супольнасці на акупаванай у 1915—1918 гг. Нямецкай тэрыторыі Беларусі звярнуўся шэраг польскіх даследнікаў. У работах Анджэя Пукшты, Яна Юркевіча, Станіслава Валасэка адлюстравана польскае школьнае жыццё на Віленшчыне і Гродзеншчыне падчас панавання кайзераўскіх войск¹⁰. Разгортванне польскамоўнага школьніцтва ў цэнтральнай і ўсходняй частках Беларусі ў 1915—1917 гг., чыннасць польскіх адукацыйных асяродкаў на гэтых тэрыторыях ва ўмовах кайзераўскай акупацыі ў 1918 г. вывучалі Здзіслаў Вініцкі, Марыуш Кажанеўскі, Марэк Мандзік і Дарыуш Тарасюк¹¹. У іх даследаваннях прыводзяцца звесткі аб стварэнні і дзейнасці на беларускай тэрыторыі польскамоўных сярэдніх і пачатковых школ, школ-прытулкаў, іншых выхаваўча-адукацыйных устаноў. Польскія навукоўцы пры гэтым не факсуюць увагу або проста абмянаюць пытанні, звязаныя з фінансаваннем польскай школьнай справы на «крэсах усходніх» падчас Першай сусветнай вайны з боку расійскіх улад, а таксама не закранаюць праблемы мэтанакіраванай паланізацыі праз школу дзяцей мясцовых беларусаў-каталікоў. У публікацыях польскага гісторыка Мар'яна Семаковіча закранаюцца пытанні развіцця беларускай нацыянальнай школы ў адзначаны перыяд¹².

У сучаснай польскай гістарыяграфіі па гэтай праблеме вызначаюцца навуковыя працы, напісаныя беларусамі па паходжанню — Юркам Туронкам, Аленай Глагоўскай і Яўгенам Мірановічам¹³. Аналізуючы іх, можна зрабіць выснову, што кірунак і змест гэтых даследаванняў больш адпавядае беларускай нацыянальнай гістарычнай традыцыі, чым польскай.

⁹ Bronowski S. Państwo Polskie a kwestja białoruska. — Warszawa, 1919. — 21 s.; Ochota J. Z historii państwowych poczynań białoruskich // Sprawy Narodowościowe. — 1928. — № 1. — S. 1—3; Wasilewski L. Białoruś i ruch białoruski // Przegląd Współczesny. — 1924. — № 26. — S. 386—396.

¹⁰ Jurkiewicz J. Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905—1922. — Poznań: Uniwersytet im. A. Mickiewicza, 1983. — 259 s.; Пукшта А. Грамадска-культурнае жыццё Вільні (1915—1918) // Спадчына. — 2001. — № 5—6. — С. 121—138; Walasek S. Szkolnictwo powszechne na ziemiach polnocno-wschodnich II Rzeczypospolitej (1915—1939). — Krakow, 2006. — 310 s.

¹¹ Tarasiuk D. Z dziejów Polskiej Macierzy Szkolnej Ziemi Mińskiej // Rota (Lublin). — 1998. — № 1 (29). — S. 57—59; Яго ж. Палякі на Маргілэшчыне ў гады Першай сусветнай вайны // Край = Kraj (Маргілеш). — 2001. — № 4. — С. 40—50; Яго ж. Między nadzieją a niepokojem. Działalność społeczno-kulturalna i polityczna Polaków na wschodniej Białorusi w latach 1905—1918. — Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2006. — 211 s.; Winicki Z. J. W Mińsku Litewskim — mieście dawnej Rzeczypospolitej. — Wrocław, 1999. — 157 s.; Korzeniowski M. Na wygnanym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915—1918. — Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2001. — 389 s.; Мандзік М., Кажанеўскі М. Польскія грамадскія ратавальныя арганізацыі ў Беларусі // Гістарычны альманах (Горадня). — 2003. — № 8. — С. 76—97; Korzeniowski M., Maździk M., Tarasiuk D. Tułaczy los. Uchodźcy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. — Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007. — 238 s.

¹² Siemakowicz M. Polityka władz rosyjskich, niemieckich i polskich wobec szkolnictwa białoruskiego w latach 1903—1922 // Białoruskie Zeszyty Historyczne (Białystok). — 1997. — № 7. — S. 23—46.

¹³ Туронак Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі. — Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2006. — 877 с.; Мірановіч Я. Найноўшая гісторыя Беларусі. — Санкт-Пецярбург: Неўскі прасцяг, 2003. — 244 с.; Głogowska H. Białoruś. 1914—1929. Kultura pod presją polityki. — Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 1996. — 238 s.

Звяртае на сябе ўвагу работа Ю. Туронка, прысвечаная тэме нямецкай акупацыі Беларусі ў 1941—1944 гг. Сваё даследаванне ён распачаў з раздзела, дзе даў агульную характарыстыку кайзераўскаму акупацыйнаму рэжыму ў заходняй частцы Беларусі ў 1915—1918 гг. Гісторык быў адным з першых, хто ўбачыў пэўную пераемнасць паміж гэтымі дзвюма акупацыямі.

Становішча літоўскага школьніцтва на Віленшчыне і Гарадзеншчыне, чыннасць Літоўскага навуковага таварыства ў Вільні падчас нямецкай акупацыі, пачатак станаўлення нацыянальнай адукацыйнай сістэмы Літвы ў 1918 г. адлюстраваны ў літоўскай гістарыяграфіі як міжваеннага, так і пазнейшага часу¹⁴. У першую чаргу тут трэба адзначыць публікацыі Іонаса Басанавічуса, С. Сужэдзелюса і М. Урбшэне.

Пачынаючы з 1990-х гг. праблематыка Першай сусветнай вайны зноў набыла ў заходнеўрапейскай і амерыканскай гістарычнай навуцы актуальнасць. Разам з іншымі аспектамі была звернута ўвага на палітыку ў сферы культуры і асветы кайзераўскай Нямецчыны ў 1915—1918 гг. на акупаванай тэрыторыі Ober Ost, якая перад гэтым належала Расіі¹⁵. Звяртае на сябе ўвагу манаграфія амерыканскага гісторыка з Тэнэсіскага ўніверсітэта Веяса Люлявічуса. Асобны раздзел яго работы прысвечаны «нямецкай культурнай праграме» на захопленых землях Беларусі, Літвы і Латвіі. На шырокім гістарычным фоне аўтар адзначае жорсткі, прымусовы характар нямецкай акупацыйнай палітыкі на гэтых тэрыторыях, якая істотна адрознівалася ад больш лагоднага прававога рэжыму, які здзяйсняў Другі Рэйх на захопленых землях Бельгіі і Польшчы. Адзначаючы грунтоўнасць і навізну гэтай работы, заўважым, што яе аўтар, на нашу думку, не пазбегнуў пэўнага схематызму і тэндэнцыйнасці ў некаторых сваіх ацэнках і высновах. Непераканаўча гучаць у кнізе доказы аднаго з палажэнняў аўтарскай канцэпцыі аб тым, што нерэалізаваная ўтопія галоўнага «архітэктара» Ober Ost генерала Э. фон Людэндорфа па стварэнню на абшарах Усходняй Еўропы «новага дзяржаўнага парадку» і «новай культуры» стала своеасаблівым «таемным тэстаментам» (*Verborgenes Vermächtnis*) для будучых прэтэндэнтаў на сусветнае панаванне — нацыстаў. Пры параўнаўчым аналізе праекта Людэндорфа «Ober Ost» з планам А. Розенберга «Ost» паставіць паміж імі знак роўнасці ці нават прасачыць пераемнасць надзвычай цяжка. Гэта тычыцца многіх аспектаў. Ідэйныя і метадалагічныя разыходжанні паміж кайзераўскім мілітарызмам і нацызмам відавочныя. Гэта тычыцца, напрыклад, габрэйскага пытання. У той час да Галакосту не маглі дадумацца нават самыя ярныя шавіністы і антысеміты ў атачэнні нямецкага кайзера.

Першымі на постсавецкай прасторы, хто распачаў вывучэнне гісторыі глабальнага ваеннага канфлікту 1914—1918 гг. як цэласнай з’явы, былі расійскія навукоўцы. Сёння расійская гістарычная навука найбольшую ўвагу надае вывучэнню сацыяльных, этнапалітычных, культурных і гуманітарных аспектаў гісторыі Першай сусветнай вайны. Тут выдадзены ўжо шэраг навуковых манаграфій, у якіх з пазіцыі сучаснай

¹⁴ Зинквявичус Э. Восточная Литва в прошлом и настоящем. — Вильнюс: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996. — 390 с.; Basanavičius J. Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija, 1851—1922 m. — Vilnius, 1997. — 321 p.; Яго ж. Iš lietuvių gyvenimo 1915—17 po vokiečių jungu. — Vilnius, 1919. — 31 p.; Strazhas A. Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg. Der Fall Ober Ost. 1915—1917 (Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München. Reihe: Geschichte. Bd. 61). — Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1993. — 289 s.; Sužiedėlis S. Mokyklų vokiečių okupacijos laikas (1915—1918) // Lietuva: Liet. enciklopedija. — Vilnius, 1990. — T. 15. — P. 764—767; Urbšienė M. Lietuvos mokykla Didžiojo karo metu // Židinys. — 1937. — № 3—4. — P. 25—31.

¹⁵ Bihl W. Friedensbedingungen Ludendorffs / Deutsche Quellen zur Geschichte des Ersten Weltkrieges. — Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1991. — 91 s.; Liulevicius V.G. War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity and German Occupation in World War I. Studies in the Social and Cultural History of Modern. — Cambridge: University Press, 2000. — 309 p.

метадалогіі паказаны ўплыў вайны на культурныя працэсы, што адбываліся на тэрыторыях, падпарадкаваных Расіі¹⁶. Але ва ўзгаданых даследаваннях звесткі аб становішчы школьнай асветы ў беларускіх губернях у час нямецка-расійскага ваеннага канфлікту фактычна адсутнічаюць.

Гістарыяграфічная нераспрацаванасць гісторыі адукацыі ў Беларусі падчас Першай сусветнай вайны вынікае не ў апошнюю чаргу з беднай крыніцазнаўчай базы па дадзенай праблеме. Дагэтуль не выдадзена аніводнага адмысловага дакументальнага выдання, у якім знайшла б адлюстраванне названая тэма. Недахоп уведзеных у навуковы ўжытак дакументаў тлумачыцца не толькі незапатрабаванасцю вывучэння дадзенай тэмы ў савецкі час. Істотна на гэта паўплывала і сама вайна. З 1915 г. лінія нямецка-расійскага фронту перасунулася непасрэдна на беларускую тэрыторыю, і Беларусь стала адным з галоўных тэатраў баявых дзеянняў Першай сусветнай вайны. Эвакуацыя адукацыйных устаноў Беларусі, рэвалюцыйныя падзеі 1917 г., разлад дзяржаўнага і грамадскага жыцця ў пазнейшы перыяд паўплывалі на захаванасць архіўных збораў адукацыйных устаноў краю, многія з якіх загінулі або лёс іх застаецца дагэтуль нявысветленым. Не лепшы лёс напаткаў і нямецкія архіўныя крыніцы па гэтай праблеме, пра што гаварылася вышэй.

У апублікаваных дакументальных зборніках па гісторыі Беларусі тэма Першай сусветнай вайны прадстаўлена вельмі бедна, а дакументы, у якіх адлюстравана становішча адукацыі на беларускіх землях у зоне кайзераўскай акупацыі 1915—1918 гг., увогуле адсутнічаюць. Тое ж можна сказаць і пра змест дакументальных зборнікаў, прысвечаных найноўшай гісторыі айчынай адукацыі.

Прававыя палажэнні, што рэгулявалі школьнае жыццё на захопленых кайзераўскімі войскамі заходнебеларускіх тэрыторыях у 1915—1918 гг., змешчаны ў кнігах Л. Абрамовіча і С. Гласера¹⁷. Асобныя дакументы з першага тома «Архіваў Беларускай Народнай Рэспублікі» ўтрымліваюць інфармацыю аб становішчы беларускай нацыянальнай школы ў акупаваным немцамі Мінску і цэнтральнай частцы Беларусі ў 1918 г.¹⁸.

Важнейшай крыніцай для вывучэння становішча адукацыі на акупаваных Нямецкай беларускіх землях з'яўляюцца афіцыйныя дакументы ваеннай адміністрацыі *Обер Ост* (інфармацыйныя бюлетэні, справаздачы начальнікаў генеральных акруг і інш.)¹⁹. У іх змешчаны прававыя палажэнні па арганізацыі школьнай справы ў акупацыйнай зоне, статыстычныя звесткі аб польскіх, літоўскіх, габрэйскіх і беларускіх школах і іх навучэнцах, а таксама іншая інфармацыя.

Мемуары сучаснікаў тых падзей, вядомых ваенных, культурных і грамадскіх дзеячаў, якія прадстаўлялі розныя ваюючыя бакі, розныя нацыянальнасці, нягледзячы на ўсю іх суб'ектыўнасць, істотна дапаўняюць іншыя гістарычныя крыніцы, перадаюць атмасферу таго часу, што бывае вельмі важным для даследніка. Успаміны аднаго з кіраўнікоў акупацыйнай ваеннай адміністрацыі *Обер Ост* генерала Э. фон Людэндорфа, беларускіх

¹⁶ Первая мировая война: Пролог XX века: Сб. ст. — Москва: Наука, 1999. — 690 с.; Мировые войны XX века: В 4 кн. — Кн. 1: Первая мировая война. Ист. очерк. — Москва: Наука, 2005. — 686 с.

¹⁷ Abramowicz L. Litwa podczas wojny: Zbiór dokumentów, uchwał, odezwo itp. — Warszawa, 1918. — 127 s.; Glaser S. Okupacja niemiecka na Litwie w latach 1915—1918. — Lwów, 1929. — 143 s.

¹⁸ Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі / Уклад. С. Шупа. — Вільня—Менск—Нью-Йорк—Прага: БІНІМ; Тав. Беларускага пісьменства «Наша ніва», 1998. — Т. 1. — Кн. 1. — 850 с.

¹⁹ Befehls-und-Verorganungsblatt des Oberbefehlshabers Ost. In 3-Bde. Hauptquartier (Kowno — Bialystok). 1915—1918. — Bd. I—III; Grundlegende Richtlinien zur Widerbelebung des Schulwesens // Anlage zum Befehls-und-Verorganungsblatt des Ob. Ost. — Nr. 7. — Ziffer 48. — S. 1—12; Verwaltungsbericht Militärverwaltung Litauen. — Kowno: der «Kowner Zeitung», 1916—1917. — Bd. I—VI; Verwaltungsbericht Militärverwaltung Litauen, Bezirk Süd in Bialystok. — Bialystok: der «Bialystoker Zeitung», 1917—1918. — Bd. VII—VIII.

грамадскіх і культурных дзеячаў Юліяны Менке–Дубейкаўскай, Язэпа Шнаркевіча, польскіх краёўцаў Уладзіслава Недзялкоўскай–Дабачэўскай і Станіслава Цывінскага, аўтабіяграфічныя нататкі літоўскага грамадскага і культурнага дзеяча І. Басанавічуса дадаюць шмат важнай інфармацыі па адзначанай праблеме²⁰.

Праведзены гістарыяграфічны і крыніцазнаўчы агляд паказвае, што па абранай намі тэме дагэтуль не было выдадзена ніводнай навуковай манаграфіі, калектыўнай працы ці зборніка дакументаў. Яна не знайшла ўсебаковага і комплекснага вывучэння ў айчынай і замежнай гістарычнай літаратуры, дзе адлюстраваны толькі асобныя яе сюжэты, а станаўленне беларускай нацыянальнай школы ў заходняй частцы Беларусі ва ўмовах кайзераўскай акупацыі ў 1915—1918 гг. паказана вельмі фрагментарна і аднабока. Пры гэтым роля палітычных структур Беларускай Народнай Рэспублікі ў станаўленні нацыянальнага школьніцтва ў 1918 г. інтэрпрэтуецца ў гістарыяграфіі звычайна некрытычна ці, наадварот, зусім тэндэнцыйна. Узгаданія сюжэты ў многіх навуковых работах не былі галоўнымі тэмамі даследавання. Вырваныя з агульнага кантэксту абранай праблемы асобныя факты не даюць цэласнай і аб'ектыўнай карціны.

Спадзяемся, што дадзенае даследаванне не толькі пашырыць веды аб падзеях Першай сусветнай вайны на тэрыторыі Беларусі і становішчы айчынай адукацыі ў гэты час, але таксама дазволіць узбагаціць нашыя ўяўленні аб этна–культурнай і этна–палітычнай гісторыі Беларусі, дасць магчымасць глыбей зразумець, як адукацыйны фактар паўплываў на рост нацыянальнага ўсведамлення поліэтнічнага жыхарства краю і асабліва на нацыятворчыя працэсы сярод беларусаў падчас вялізарнага ўсплеску палітычнай актыўнасці грамадства ў 1917—1918 гг. у Цэнтральна–Усходняй Еўропе, дэтэрмінаваныя глабальным ваенным канфліктам 1914—1918 гг.

У манаграфіі прадстаўлены 4 карты, распрацаваныя і ўкладзеныя аўтарам. Кніга аздоблена 133 ілюстрацыямі, якія былі выяўлены ў Нацыянальным музеі гісторыі і культуры Беларусі, Нацыянальным музеі Літвы ў Вільні, Літаратурным музеі Янкі Купалы ў Мінску, Беларускам дзяржаўным архіве–музеі літаратуры і мастацтва, Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь, а таксама з прыватных збораў і ўласнай калекцыі аўтара.

Аўтар хацеў бы падзякаваць за дапамогу ў падрыхтоўцы манаграфіі Віктару Астрогу, Уладзіміру Багданаву, Таццяне Воранавай, Зміцеру Герасімовічу, Ганне Запартыка, Ірыне Каранкевіч, Таццяне Кекелевай, Аляксею Літвіну, Арсеню Лісу, Лявону Лычу, Ірыне Матусевіч, Уладзіміру Сакалоўскаму, Зміцеру Санько, Надзеі Саўчанка, Вячаславу Селяменеву, Андрэю Ўнучаку, Андрэю Фёдараву, Андрэю Чарнякевічу. Асаблівая падзяка за каштоўныя заўвагі і парады Рыгору Лазько, Аляксандры Гесь, Таццяне Іваноўскай, Вікторыі Конан–Труцько, Валянціне Цітавец і Алесю Пашкевічу.

²⁰ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг. — Москва—Минск: АСТ Харвест, 2005. — 530 с.; Вітан–Дубейкаўская Ю. Мае ўспаміны. — Vilnius: Gduų Kultūros draugija Lietuvoje, 1994. — 187 с.; Шнаркевіч Я. Беларускае школьніцтва ў Менску ў 1918—20 гадох // Рунь (Вільня). — 1998. — № 13. — С. 2—3; Basanavičius J. Autobiografija. — Vilnius: Lietuvių mokslo d-ja, 1936. — 116 p.; Cywiński S. Kartki z pamiętnika (1914—1920). — Wilno, 1921; Niedziałkowska–Dobaczewska W. Wilno i Wileńszczyzna w latach 1914—1920. — Wilno, 1934. — 51 s.